IMPACT FACTOR : 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

VOL. 4 | ISSUE 3 | MARCH-APRIL 2018

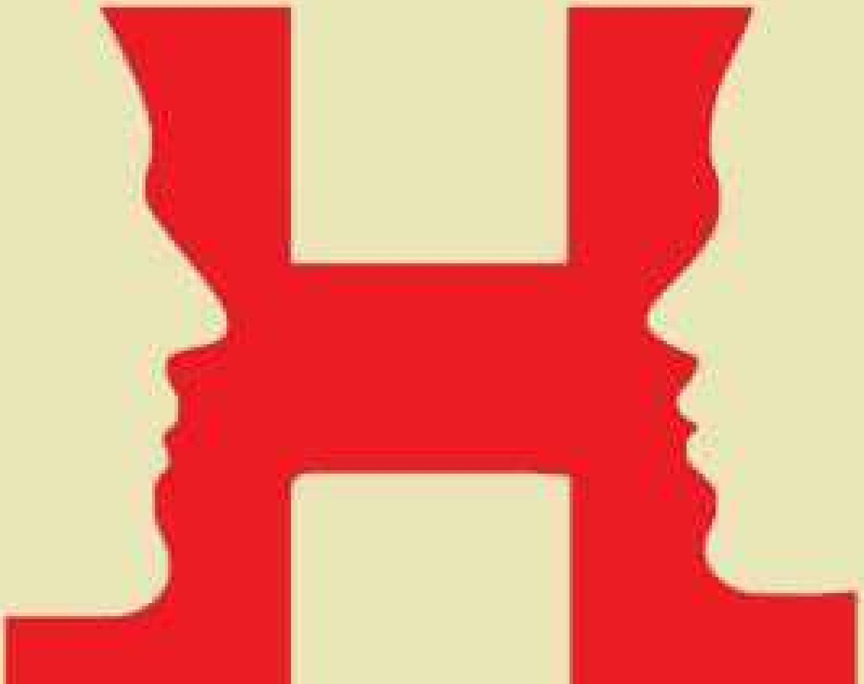

Editor in Chief

Dr Kalyan Gangarde

VOL. 4 | ISSUE 3| MARCH-APRIL 2018 (UGC Approved Journal No. 63716) Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

BOOK 2

Chief Editor:

Dr Kalyan Gangarde,
Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)

Co- editors

Dr. Sadhana Agrawal,
Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India

Dr Grishma Khobragade,
Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)

Dr. Pandurang Barkale,
Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai

Dr. Bharat Gugane,
Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra

Dr. Dashrath Kamble,
Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

Contents

1. An Analytical Study Of English Language Teaching Stratagems And Its Testing And Evaluation Strategies
   Dr. Jobi George **6**
2. A Review On The Importance Of Proverbs In English Literature
   Dr. Vinita S Virgandham **11**
3. Alienation In Rohinton Mistry's 'Squatter'
   Someshwar Wasekar & Dr. Anuradha D. Kherdekar **17**
4. Exploring The Multifaceted Tapestry Of Indian Culture: Gita Mehta's 'A River Sutra'
   Dr. Raheel K. Quraishi **21**
5. Human Rights Of Subjugated Populations: Prospects And Challenges
   Dr. Mangesh Kadu **24**
6. Stress And Its Management
   Dr. Aditya Kishor Sarwe **31**
7. IPR Awareness Model For Engineering College Faculties
   Rajasree O.P., Mangala A. Hirwade, Sunilkumar U.T. **34**
8. 'मेक इन इंडिया' आत्मनिर्भर भारतासाठी समर्थ अभियान
   प्रा.डॉ. सुनिल शिंदे **45**
9. अल्पसंख्याक समुदायांवर पोलिसांच्या वांशिक व्यक्तिचित्रणाच्या प्रभावाचा आणि मानवी हक्कांवर त्याच्या परिणामाचा अध्ययन
   प्रा. डॉ. मोतीराज रा.चव्हाण **51**
10. प्रयोगात्म विधिनाट्यः गोंधळ
    डॉ. मधुकर वि. नंदनवार **58**
11. बॅंकिंग क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता
    डॉ. अनिता वि. महावादीवार **63**
12. भारतीय कंपन्यांचे ई—कॉमर्स मध्ये वर्चस्व
    प्रा. डॉ. राजेश सं. बहूरुपी **68**

11.

बॅकिंग क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता

डॉ. अनिता वि. महावादीवार
सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

प्रत्येक दे”ाचा आर्थिक विकास हा त्या दे”ात असणाऱ्या मुलभूत सुविधांवर आधारलेला आहे. दे”ाच्या आर्थिक विकासासाठी दे”ातील साधनसंपत्तीही तेवढीच महत्वाची आहे. सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे दे”ाचा आर्थिक विकास हा जलद गतीने होत असतो. आज असे कोणतेही क्षेत्र नाही की ज्या क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाने प्रवे”ा केलेला नाही. सध्याच्या वैज्ञानिक युगात माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग सर्वच क्षेत्रामध्ये फार मोठया प्रमाणावर होत आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे संपूर्ण जग एकमेकां”ाी जोडल्या गेले आहे. जागतिक स्तरावरील घडामोडी, उपलब्ध तंत्रज्ञानात वेळोवेळी होणारे बदल, नवीन सं”ाोधन इ. माहिती तंत्रज्ञानामुळे सर्व जगभर ताबडतोब उपलब्ध होते. विकसन”ाील दे”ाांनी या तंत्रज्ञानाचा वापर करुन विकासाच्या दिषेने प्रभावीपणे वाटचाल सुरु केलेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर त्यांच्यासाठी फारच उपयुक्त ठरलेला आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सध्या उद्योग, व्यवसाय, ई – कॉमर्स, ई – बॅकिंग, ि”ाक्षण, अभियांत्रिकी, पत्रकारिता, आरोग्य, पर्यटन, कृषी यासारख्या क्षेत्रांमध्ये अत्यंत उपयुक्त आणि लाभदायक ठरलेला आहे. या तंत्रज्ञानाच्या आधारावर भारतासारख्या विकसन”ाील दे”ाने अंतराळातील बरेच प्रयोग आजपर्यत य”ास्वीपणे पार पाडलेले दिसून येतात.

माहिती तंत्रज्ञानाची व्याप्ती व स्वरूप :

विविध व्यापारी संस्था, उद्योगधंदे, कारखाने, मोठमोठीच नव्हे तर सामान्य दुकानात सुध्दा माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा भरपूर वापर होतो. व्यापार व उद्योगधंद्यातील लोकांना तर दिवसभर माहितीचे आदान – प्रदान करावे लागते.

ि”ाक्षण क्षेत्रातील माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे प्रगती झाली आहे. ि”ाक्षणाचे नियोजन, व्यवस्थापन, अध्ययन – अध्यापन प्रक्रिया यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग होतो. संस्था स्तरावर विद्यार्थ्यांची हजेरी, कर्मचारी व त्यांचे पगार काढणे, शाळेचा जमाखर्च व इतर देणे – घेणे इ. माहिती ठेवावी लागते. विविध कार्याकरिता शासन, समाज, पालक यांच्याषी संपर्क साधावा लागतो. बजेट, अनुदान इ. महत्वाच्या गोष्टी संगणकामुळे सुलभ होतात. अषाप्रकारे ि”ाक्षण क्षेत्रातही माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाची फार उपयुक्तता आहे.

ि”ाक्षणाच्या हया उपयुक्ततेबरोबरच अभियांत्रिकी क्षेत्र, पत्रकारिता व्यवसाय, वैद्यक”ाास्त्र, पर्यटन, कृषी क्षेत्र, संरक्षण क्षेत्र, विविध कार्यालये, घर इ. ठिकाणी माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग होतो. अषाप्रकारे माहितीच्या तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवनाच्या विविध घटकात क्रांतीकारी बदल घडून आले आहे. संपूर्ण जगात संगणकाच्या माध्यमातून संदेषवहनाचे आणि माहितीच्या आदान – प्रदानाचे सुसंघटित जाळे (छमज) विकसित झाले आहे.

इंटरनेट (Internet) :–

अनेक संगणक एकमेकांना जोडून तयार होणाऱ्या संगणकीय जाळयास नेटवर्क असे म्हणतात. अषा नेटवर्कचे नेटवर्क म्हणजेच **‘इंटरनेट’** होय.

इंटरनेट या शब्दाची निर्मिती इंटरकनेक्”ान आणि नेटवर्क अषा दोन शब्दापासून झाली. 1969 साली अमेरिकेच्या संरक्षण खात्याने सर्वप्रथम इंटरनेट सुरु केले. इंटरनेट म्हणजे जगातील अनेक नेटवर्कस्चा गट होय.

वेगवेगळया शहरांमध्ये, राज्यांमध्ये, दे”ाांमध्ये लक्षावधी संगणक एकमेकां”ाी जोडून नेटवर्कसचे जे जाळे तयार होते त्यालाच इंटरनेट म्हणतात.

इंटरनेट हे माहितीचे भांडार आहे. करिअर मार्गदर्षन, अवांतर साहित्य, डिस्टंस लर्निंग, करमणूक, ई – मेल, ई – बॅकिंग, ऑनलाईन सेवा, चॅट लाईन्स इ. मुळे इंटरनेट ही एक जीवनावष्यक बाब ठरली आहे. भारतात 1995 पासून राष्ट्रीय माहिती केंद्र, दिल्ली या संस्थेने इंटरनेटची सुरुवात केली. इंटरनेटचा वाढता वापर लक्षात घेऊन भारत सरकारच्या 'विदेष संचार निगम लिमिटेड' (टैछस्) या संस्थेने व्यावसायिक स्वरुप प्राप्त करुन दिले.

ई – कॉमर्स (E - Commerce) :-

इंटरनेट आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे ई – कॉमर्सचा उदय झाला. इंटरनेटच्या माध्यमातून पार पाडण्यात येणारे व्यावसायिक व्यवहार म्हणजे **'इलेक्ट्रॉनिक्स कॉमर्स'** होय. कागदपत्राचा उपयोग न करता व्यावसायिक माहितीचे आदान – प्रदान करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा उपयोग करुन व्यापारातील व्यवहार संपन्न करणे म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स होय. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे 'इंटरनेट' वर वस्तूंच्या खरेदी विक्रीचे जे व्यवहार होतात ते E - Commerce म्हणून ओळखल्या जाते.

जागतिकीकरणाचा अवलंब जगाने केल्याने 'इंटरनेट' वरील वस्तूंच्या खरेदी – विक्रीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वेगाने वाढत आहे. इतर कोणत्याही प्रकारच्या कॉमर्स प्रमाणेच इलेक्ट्रॉनिक्स कॉमर्सला सुध्दा व्यापारी व ग्राहक हया दोन्ही पक्षांची गरज असते. इलेक्ट्रॉनिक्स कॉमर्सचे B_2C, B_2B व C_2C असे मूलतः ३ प्रकार पडतात. व्यापारी व ग्राहकांचे खरेदी – विक्रीचे व्यावसायिक व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक्स साधनांच्या माध्यमातून होत असतांना बॅका त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाहीत. ही गरज लक्षात घेऊनच बॅकांना आपले व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक्सच्या माध्यमातून करणे आवष्यक झाले.

ई – बॅकिंग :–

ई बॅकिंग म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक्स बॅकिंग होय. बॅक व्यवसायातील संपूर्ण व्यवहार व कार्ये इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमातून पूर्ण करणे म्हणजे ई – बॅकींग होय. ई – बॅकिंगमध्ये आजपर्यंत बॅकेमध्ये कागदपत्राच्या आधारावर जी कार्ये केली जात होती त्या कार्यांना पूर्ण विराम दिला जातो. तसेच बॅकांच्या व्यवहारात मूलगामी व पायाभूत बदलही केले जातात. ई – बॅकिंगचे संपूर्ण व्यवहार पार पाडण्यासाठी कमीत – कमी ई – बॅकिंगची व्याप्ती खालीलप्रमाणे असली पाहिजे.

1) ग्राहक आणि बॅक यांच्यात होणाऱ्या व्यवहारासाठी ई – बॅकिंग :–

ग्राहकांकरीता ई – बॅकिंग मूलतः इंटरनेटवर आधारित आहे. बॅकांची उत्पादे आणि निक्षेप, क्रेडीट कार्ड, पैसे पाठविणे तसेच बॅके”ाी संबंधित इतर महत्वाची माहिती इंटरनेटवर उपलब्ध करुन देण्यात येते. अ”ाप्रकारे बॅकांच्या सेवांचा उपयोग घर बसल्या ग्राहकाला व्यक्तिगत संगणकाद्वारे करुन घेता येतो.

2) बॅका – बॅकात होणाऱ्या व्यवहाराकरिता ई – बॅकींग :–

या पध्दतीत बॅकांचे परस्परात होणारे व्यवहार इंटरनेटच्या माध्यमातून पूर्ण होत असतात.

3) इलेक्ट्रॉनिक मध्यवर्ती बॅकिंग :–

हया बॅकिंग पध्दतीत देषातील मध्यवर्ती बॅक आणि तिच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या बॅका यामधील व्यवहाराकरिता सर्व बॅकांना मध्यवर्ती बॅके”ाी इन्ट्रानेटने जोडण्यात येते. त्यामुळे धनादे”ााचे समा”ाोधन, खुल्या बाजारातील कार्ये, रोख संचितीचे व्यवस्थापन, हुंडयांची वटवणूक इ. कामे सहजरित्या पार पाडले जातात.

4) इन्ट्रानेटची सुविधा :–

हया सुविधेचा उपयोग बॅकांचे अंतर्गत व्यवहार तसेच बॅका आणि त्यांच्या शाखातील व्यवहार याकरिता इन्ट्रानेटची गरज भासते. इन्ट्रानेटच्या सुविधेद्वारे कोणत्याही बॅकांच्या कितीही शाखा असल्या तरी मुख्य शाखेला संपूर्ण शाखांच्या व्यवहारांची संपूर्ण कल्पना येत असते.

अषा प्रकारे वरील व्याप्तीनुसार ई – बॅकिंगचे व्यवहार पूर्णपणे पार पाडता येणे शक्य आहे.

ई – बॅकिंगच्या माध्यमातून बॅकेतील खात्याच्या संदर्भात चौक"ाी, निधी स्थानांतरण, विद्युत, टेलिफोन, पाणी इ. च्या देयकाचे शोधन, इंटरनेटच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात केलेल्या व्यवहारांचे तात्काळ शोधन, धनादे"ा पुस्तिका, बॅक डिमांड ड्राफ्ट इ. देण्यासंबंधी विनंती, खाते विवरण, अद्ययावत योजनांची माहिती, व्याजाचे दर आणि इतर सेवांचे शुल्क यासंबंधी माहिती इ. मुलभूत व्यवहार पार पाडले जातात.

ई – बॅकिंगचे फायदे –

1) ई – बॅकिंगसाठी निर्"चित अ"ाा कामकाजाच्या वेळा ठरलेल्या नाहीत. 24 तासात केव्हाही आपल्या घरी बसून बॅकेचे मुलभूत व्यवहार पार पाडता येतात.

2) तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे कार्यसंचालनाचा खर्च कमी होतो.

3) पर्सनल कॉम्प्युटर किंवा लॅपटॉपवरुन सर्व प्रकारचे मुलभूत व्यवहार ग्राहकाला पार पाडता येतात.

4) ई – बॅकिंगमुळे ग्राहकांना तात्काळ सेवा प्रदान करणे शक्य झाले त्यामुळे ग्राहकांच्या संख्येत वाढ होऊन बॅकांच्या नफ्यात वाढ होते.

5) ई – बॅकिंगमुळे मोठया संख्येत असणारे व्यवहार कमी वेळात पूर्ण करता येतात.

6) हया बॅकिंग प्रणालीद्वारे ग्राहकांना तत्पर, स्वस्त आणि गुणवत्तापूर्ण सेवा प्राप्त होतात. तसेच गरजेनुसार नवीन सेवा तात्काळ सुरु करता येतात.

7) ई – बॅकिंगच्या माध्यमातून ग्राहकाच्या एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे स्थानांतरित करण्याचे कार्य अत्यंत जलद गतीने संपन्न होते.

8) ई – बॅकिंगमुळे बॅकांना आपल्या ग्राहकांच्या सोयीसाठी उधारपत्रे (Credit Card) नावे पत्रे (Debit Cards) आणि ए. टी. एम. ची सुविधा उपलब्ध करुन देता येते.

ए. टी. एम हे ई – बॅकिंगचे सर्वात Latest Innovation आहे. नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या मदतीने बॅकाच्या व्यवहारात क्रांतीकारी बदल होत आहे. स्वयं – सहाय बॅकिंग हया संकल्पनेचा वेगाने विकास होत आहे. ग्राहकाला घरी बसूनच पर्सनल कॉम्प्युटरच्या माध्यमातून बॅकेचे व्यवहार पार पाडता यावेत या दिषेने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली जात आहे. या दि"ोने टाकलेले एक महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे 'स्वयंचलित चलन आदान – प्रदान यंत्र (A.T.M) होय.

ए. टी. एम . (Automated Teller Machine) :-

ल्युथर जॉर्ज सिमजियन (Luther George Simjian) यांनी प्रथम सन 1939 मध्ये न्युयार्क शहरात रक्कम पाठविण्याचे यंत्र विकसित केले. सिटी बॅक ऑफ न्युयार्क द्वारा केलेला हा प्रथम प्रयोग नंतर ग्राहकाच्या स्वीकृती अभावी बंद पडला. पुढे हया यंत्रात टप्प्याटप्याने सुधारणा होऊन आज दिसणाऱ्या A.T.M पर्यंत सुधारणा झालेल्या दिसतात.

ए. टी. एम हे मूलतः चलन मोजण्याचे, स्वीकारण्याचे आणि देण्याचे स्वयंचलित यंत्र आहे. आपल्या दे"ाात सध्या हे यंत्र बॅकेच्या ग्राहकांना पैसा देण्याचेच कार्य करते. काही प्रगत देषात ए. टी. एम. पैसे देण्यासोबतच रोख

आणि धनादे"ााच्या स्वरुपात पैसे स्वीकारुन ते ग्राहकाच्या खात्यात जमा करण्याचे कार्य देखील करते. या यंत्रात सुधारणा करुन ग्राहकां"ाी संबंधित सर्व व्यवहार ए. टी. एम. च्या माध्यमातून करता यावेत असे प्रयत्न सुरु आहेत.

तंत्रज्ञानात जसज"ाी प्रगती होत गेली तसतसा या यंत्राचा उपयोग अधिकोषा"ाी संबंधित अनेक कार्यासाठी होण्यास सुरुवात झाली. रोख ठेवलेल्या पैषाची माहिती मिळविण्यासाठी, फी, बिल, कर भरण्यासाठी अधिकोषातील रकमेचा हि"ोब देण्यासाठी, अधिकोष पुस्तिका (Bank Pass Book) तारखेनुसार भरुन घेण्यासाठी, खरेदी करण्यासाठी, पोस्टाच्या स्टॅम्पसाठी, लॉटरीच्या तिकिटासाठी, रेल्वे तिकिटासाठी, सिनेमा तिकिटासाठी, मोठमोठया बाजारातून वस्तू खरेदी करण्यासाठी, दानधर्म करण्यासाठी तसेच उधारी देणे फेडण्यासाठी ए. टी. एम. चा उपयोग होतो.

यां"ावाय ए. टी. एम. च्या साहयाने पैसे काढण्याची सुविधा अंध व्यक्तींसाठीही उपलब्ध होणार आहे. की पॅडमध्ये ब्रेललिपीचा समावेष, व्यवहाराची माहिती ऐकविणारी ऑडिओ यंत्रणा आणि अंध व्यक्ती वापर करीत असताना सुरक्षा म्हणून स्क्रीन ब्लॅक होण्याची सोय अषा सुसज्ज व सुरक्षित बोलक्या ए.टी.एम. ची चाचणी मोठया बॅका सध्या घेत आहेत.

भारतीय रिझर्व्ह बॅकेने 2008 मध्ये सर्व व्यापारी बॅकांना एक सूचना केली की, बॅकांनी एकूण ए. टी. एम संख्येच्या 1/3 ए. टी. एम. ही ब्रेल की पॅड व ऑडीओ सुविधेने सुसज्ज असावी. त्यानंतर जानेवारी 2011 मध्ये ही सूचना अंमलात आणण्याचे निर्दे"ा रिझर्व्ह बॅकेने दिले. भारतात सध्या सुमारे 60,000 ए. टी. एम. असून जवळपास 20,000 ए. टी. एम च्या साहाय्याने दे"ाातील अंधांना आर्थिक व्यवहार सुलभ रितीने करता येतील.

आधुनिक अधिकोषण प्रणालीत इलेक्ट्रॉनिक समा"ाोधन सेवा (ECS) या पध्दतीचा विकास झाला.

इलेक्ट्रॉनिक समा"ाोधन सेवा (Electronic Clearing Services) :-

भारतीय रिझर्व्ह बॅकेने ECS ही प्रणाली भारतीय ग्राहकांसाठी 2005 मध्ये उपलब्ध करुन दिली. या पध्दतीद्वारे एका अधिकोषातून दुसऱ्या अधिकोषाच्या खात्यामध्ये विद्युतकणांच्या गतीवर आधारित रक्कम हस्तांतरित केली जाते. अर्थात हे कार्य समाषोधन गृहासारखे होते.

ECS द्वारे उधार देणे फेडणे (ECS Credit Card) व ECS द्वारे विषिष्ट व्यक्ती किंवा संस्थांच्या नावे पत्र (ECS Debit Card) या ECS च्या दोन पध्दती आहेत. ECS मध्ये कोणतीही संस्था कार्य करु शकते. ग्राहकाला कमीत कमी त्रास व कमीत कमी खर्चात उधार पत्राद्वारे अधिक व्यवहार करता येतात. 1 नोव्हेंबर 2004 पासून ECS च्या रकमेवर कुठलेही बंधन ठेवण्यात आले नाही. वर्ष 2007 पर्यंत 74 अधिकोषामध्ये या सुविधेद्वारे 30,000 पेक्षाही अधिक शाखांमध्ये ही सुविधा उपलब्ध करुन दिली आहे.

ऋण विद्युतकणांच्या गतीवर जमा होणारा निधी (EFT) –

EFT चा वापर भारतात रिझर्व्ह बॅकेच्या आदेषानुसार गेल्या 15 वर्षापासून होत आहे. EFT हे पूर्णपणे संगणीकृत व्यवस्था आहे. ज्याचा उपयोग वित्तीय देणे - घेणे करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीचा वापर करण्यात येतो. १९७८ मध्ये U.S कॉंग्रेसमध्ये कायद्याच्या आधारे EFT ACT पारित करण्यात आला. ज्यामध्ये ग्राहकांच्या देण्या - घेण्याचे व्यवहार व्यवस्थित रित्या पार पाडले जातील.

कायद्याच्या परिभाषेत EFT ही एक अधिकारी संस्था किंवा यंत्र आहे. हे ग्राहकाच्या वतीने अधिकोषाला आदे"ा देते. अशा प्रकारे EFT हे दोन पक्षातील निधीची देवाण–घेवाण करण्यासाठी प्रत्यक्ष रोकडीचा वापर न करता उपयोगात येणारी महत्वपूर्ण प्रणाली होय.

निष्कर्ष

अ”ाप्रकारे बॅकिंग क्षेत्रात A.T.M, नावेपत्र (Debit Card), उधार पत्र (Credit Card), EFT, ECS, इ – पर्स, इ – मनी अ”ा विविध स्वरुपात माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने पारंपारिक बॅकिंग ई –बॅकिंग हया नावाने कार्यरत आहे. याचा उपयोग भारतासारख्या विकसन”ील दे”ााला कोवीड .19 च्या काळात वरदानच ठरलेले आहे यात शंका नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगात समाजातील प्रत्येक घटकांपर्यंत आधुनिक बॅकिंग ही संकल्पना क”ी पोहचेल यासाठी शासन तसेच विविध स्तरांवर कार्य करणाऱ्या सामाजिक स्वयंसेवी संस्था यांच्या समन्वयाने प्रयत्न होणे तितकेच महत्वाचे आहे.

संदर्भसूची :

1. Taneja, Vikas, Parashar, Sakshi, 'E – Banking & E – Commerce', Alfa Publication, New Delhi.
2. Sinha, Ram Kumar, 'Banking and E-Services', Pacific Books International, Delhi.
3. S. Pankaj, 'E-Commerce', (2010), A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi.
4. Roy Shujit, 'E-Commerce' (2010), Aadi Publications, Jaipur, ISBN-978-93-80902-04-3
5. झामरे, डॉ. जी. एन., देशपांडे, डॉ. ज्योत्स्ना, 'अधिकोषण आणि वित्तीय प्रणाली',

❑❑❑